

Цончо Родев

Светослав Тертер

БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ

© Цончо Родев, *автор*

© Весела Гъркова, *коректор*

© Александра Младенова, *графично оформление*

© Николета Бойчева, *оформление на корица*

© Исмаил Инджеоглу, *изображение на корица*

„БИ 93“ ООД
София, 2020 г.

ISBN: 978-619-7496-46-8

Изображението на корицата е част от „Средновековна слава“ – проект на „Българска история“ и ЗАД „Армеец“.

Цончо Родев

Светослав Тертер

София
2020

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРОЛОГ	
ПОУКИТЕ ОТ ДЕТСТВОТО	7
ГЛАВА I	
ПОД СЯНКАТА НА ПОЛУМЕСЕЦА	13
ГЛАВА II	
БРЕМЕТО НА ВЛАСТТА	62
ГЛАВА III	
ПО СТРЪМНИЯ ПЪТ КЪМ ЕДИНСТВОТО	111
ГЛАВА IV	
ПРАВДАТА НА МЕЧА	143
ЕПИЛОГ	
ПОДИР ПОВЕЛЯТА НА ДЪЛГА	198
ПРИЛОЖЕНИЕ I	202
ПРИЛОЖЕНИЕ II	206
ПРИЛОЖЕНИЕ III	209
ПРИЛОЖЕНИЕ IV	211

Пролог

Поуките от детството

Първа част

Както повеляваше многостолетната традиция на Византийската империя, Ангроник Палеолог ознаменува възкачването си на цариградския престол с шумни и пищни тържества. Наистина той нямаше вкус към показността, блясъка и великолепието (в това отношение, както и в много други, той напълно се различаваше от своя могъщ баща Михаил), клонеше повече към богословските размишления и аскетичното самовзгъбение и затова направи плах опит да си спести неприятните му церемонии. Но всички около него настояха да се спази обичаят – от духовния клир до многобройните велможи и военачалници. Настояха и се наложиха. И може би точно затова празненствата затъмниха дори и онези, с които преди двадесет и една години Михаил Палеолог чества отвоюването на Цариград от латинците и своето коронясване.

И така тържествата се състояха в лято от Христа 1282-ро, продължиха цяла седмица и бяха съпроводени от безброй пиришества, шествия и църковни игри.

На седмия ден пълководците устройха отколе невиждано зрелище. Извън крепостната стена, близо до Силимврийската врата на престолния град, те уредиха величествена военна игра, в която обковани в желязо ромейски воини последователно побеждаваха с подозрителна лекота отряди, преоблечени като иконийски турци, българи, сърби, кумани и татари. И след всяка

победа сразените „противници“ биваха превеждани с покорно превити вратове покрай новия император и достатъчно близо до крепостния зид, по който висяха като гроздове стотиците хиляди зяпачи.

В редиците на третостепенните благородници, които заемаха украсената с цветя трибуна вляво от сенаторите, една странна двойка привлече вниманието на зрителите. Бяха майка и син, това веднага се познаваше от приликата в чертите им. Одеждите им не се отличаваха от околните, но не и лицата, които сред общата радостна възбуда оставаха чужди на веселостта: жената – тя нямаше повече от четиридесет години, но беше с рано посивяла коса, безкръвни устни и повехнала кожа – притискаше до себе си своето дванадесетгодишно, с непривичен за възрастта му сериозен вид момче, и двамата стояха през цялото време неподвижни, умислено-съсредоточени, с горестни очи. Зрителите от време на време се побутваха, посочваха си ги един на друг и някой казваше:

– Първата жена на българския цар. И Теодор Светослав, престолонаследникът. Неволници! Тук са в залог за мира между варварската им страна и империята...

Дори и да чуваха тези думи, двамата с нищо не го показваха – вече имаха навик да понасят униженията. Гледаха и мълчаха. Само когато пред тях преминаха „победените“ мними българи, начело с кой знае кога пленен български пряторец, жената прецеди през зъби:

– Каква гавра!

И тогава момчето ѝ отговори с ледено заканащ глас, който предизвикваше повече ужас, отколкото утеха:

– Те ще платят за нея, мамо. Кълна се, че ще платят!...

А по-късно, когато ромейските войски „сразяваха“ сръбския отряд, майката с изненада дочу как момчето си шепнеше:

– Запомни! В средата ромеите поставят тежките пешаци. Отпред – леките стрелци и пращиците. Конницата пази крилата. Запомни, запомни! Битката започват стрелците, после се скриват зад пешаците. А ездачите? Да, ездачите се мъчат да обхванат крилата на противника...

Втора част

Когато биваше открит към себе си, цар Георги Тертер си признаваше, че бе постъпил твърде лекомислено, като въздигна завърналия се от Византия Тодор Светослав в съвладетел на българското царство. Лекомислено и без да съзнава грижите, които тази закъсняла нежност ще му създаде. Защото този четиринадесетгодишен хлапак беше умен не според годините си, виждаше повече, отколкото му се полагаше, и проявяваше отворотелната дарба да задава неудобни въпроси. Признаваше си тази грешка Георги Тертер и понякога – особено когато младият съвладетел прекаляваше с въпросите си – тайничко съжаляваше, че се бе поддал на мърморенето на болярите и на разните там анатемни на чернокапците и бе върнал във Византия втората си жена Кера-Мария, сестрата на злополучния цар Иван Асен III, за да прибере повторно първата, българката Мария, и заедно с нея да си доведе и това зло – Тодор Светослав. Не че не го обичаше, не! Навремето царят даже се гордееше с престолонаследника, който съвсем очебийно превъзхождаше връстниците си по ум и воинска сръчност. Ех, ако не беше този проклет навик да иска обяснение за всичко... Пък и, дявол да го вземе, как се случваше все така, че Тодор Светослав не липсваше нито веднъж, когато имаше неща за премълчаване!...

Ето и сега, в този злощастен есенен ден на годината Христова 1284-а. Пристигнаха гончиите¹ и още запотени и прашни съобщиха на царя и великите боляри, че братята Дръман и Куделин („тези мръсни кумани“, казваше си царят, като благоразумно забравяше, че куманска кръв течеше и в неговите жили) успешно изгонили маджарите от Браничевската област, но после не проявили никакво желание да я върнат към пределите на царството, а предпочели да се обявят за нейни самостоятелни владетели. Тогава Георги Тертер бе говорил дълго пред болярския съвет и невям² хитроумно изкара, че все пак е завоевание, дето чужденците са прогонени от българските земи. И болярите не възразиха. И как ще възразят? Нали всеки един от тях скритичко подхранваше в сърцето си надеждата да стане някой ден и той самостоятелен господар като Дръман и Куделин в Браничево, като деспот Елтимир в Крън, като Шишман в Бдин или като Смилец в югозападния Хем?

Да, всичко бе преминало добре. Но само докато болярите си излязоха. Тогава младият свладетел повдигна полите на багреницата³ си, сложи крак на стъпалото в подножието на престола и спря дързък и укорен поглед в очите на баща си.

– Е?

– Какво „е“? – с непредизвикана строгост се сопна царят.

– За Дръман и Куделин питам – не се смути момчето. – Мигар ще позволиш да се откъснат от царството?

– Че какво друго мога да направя?

– Да вдигнеш войска и да ги смажеш.

– За тебе всичко, каквото хвърчи, се яде! – грубо викна Георги Тертер. – А откъде войска? И кой ще ме подкре-

¹ Вестоносците.

² Може би (диал.)

³ Царска мантия от скъп тъмночервен плат през Средновековието.

ни? Смилец ли? Или Шишман? Или чичо ти Елтимир? Кой, кой от болярите ще ми помогне?

– Тогава намери начин да ги смажеш поред. И Смилец. И Шишман. И чичо Елтимир. Накрая ще дойде ред и на онези двамата.

– Ти си глупак! Приказваш врели-некипели, а не помисляш, че силата е в техни ръце. Без тяхната подкрепа аз съм нищо, по-голямо нищо от дупката на кравая.

– А защо си позволил да станеш такова нищо? Защо пред Калоян, Иван Асен, та дори и пред Ивайло болярите са подвивали опашки, а сега държат силата в ръцете си? Защо?

– Защо, защо! – кресна гневно бащата, но после размисли и реши да опита с кротост. – Ела, Тодорко. Ела, седни тук до мене и аз всичко ще ти обясня. Работите не са тъй прости, както ти ги виждаш.

И той заразказва надълго и нашироко. Обясни откъде идва силата на болярите, спомена, че той е на престола по тяхно благоволение („ако им скимне, могат да ме низвергнат като парцал“), припомни и подкрепи с много примери необходимостта да се правят отстъпки. Сладко и невям убедително се оправдаваше бащата и вярваше, че е сломил упоритото несъгласие на сина си. Той дори не подозираше, че докато го слушаше смръщено, Тодор Светослав мислено си повтаряше: „Запомни! Голямото зло не иде отвън, а отвътре. От разединението! Искаш ли царството ти да бъде силно и здраво, да преодолява външните бури, трябва най-напред да смажеш своеволните боляри и да изтръгнеш зъбите им...“.

Трета част

Когато известиха, че българите са пристигнали в столицата му Бахчисарай, за да поднесат ежегодния

данък и уверенията в покорност на новия им цар Смилец, Ногай кимна към синовете си Чака и Тага:

– Проводете човек да повика оня, заложника.

– Но защо, татко и господарю? – престаши се да попита Тага. – Ние имаме опитни тълмачи, не по-малко опитни водят и българите. Ще минем и без Светослав...

– Не е работата до тълмачеството – търпеливо ги поучи Ногай. – Светослав, твоеето шурейче, Чака, е царски син. Не се знае какво е писано в книгата на съдбата; може утре Светослав да украси главата си с царска корона. Е добре, нека тази глава отсега да привикне да се прекланя пред нас. Както главите на тия, пратениците...

И стана така, че двадесет и две годишният Светослав, вече от седем години заложник при могъщия господар на Златната орда и при зет си Чака, влезе в пишно украсения сарай малко преди пратениците на Смилец. Той видя бездействащите до стената тълмачи, присъства при явяването и до погнуса раболепното превиване на пратениците, после преведе чуждите на всяко достойнство слова на логотета Зубислав. А когато усети върху себе си изпитателните и дебнещи погледи на Ногай и Чака, той без мъка разбра не особено хитрата игра на татарите.

Светослав наложи на лицето си маска на учтива безстрастност и зад нея скри присмеха си към татарското хитруване и омерзението си от блюдолизничеството на Зубислав и другите боляри.

– Научи се да не издаваш мислите и чувствата си – промърмори той под носа си. – Превърни лицето си в камък. Нека никои да не може да чете върху него онова, което таиш в сърцето си...

Глава I

Под сянката на полумесеца

Първа част

Беше много странен този самотен ездач. В първия миг човек би го помислил за татарин – атлазените⁴ шалвари, натикани в жълтите ботуши, и костеният лък, стърчащ от колчана на гърба му, бяха татарски; татарски бяха също златолюспестата му броня и плоският шлем с околобръстна козирка, който висеше окачен за подбрадника на седлото. Но дотук свършваше и приликата с татарите. Бръснатото лице на ездача беше продълговато и тясно, украсено от сиво-сини очи и дълга кестенява коса, която се стичаше чак до раменете му. В това лице нямаше нищо татарско. Също и в снагата – висока и тънка, без да е слаба. Не беше татарски и мечът на бедрото му – прав, с кръстовиден напречник и малка топчица с няколко вградени драгоценни камъка – явно славянска направа.

Конникът препускаше леко, спокойно, без никакво усилие – така яздят само люде, привикнали от деца със седлото. Напредваше бързо и самоуверено, като човек, който знае къде отива. Оглеждаше се, но в погледа му нямаше безпокойство; наблюдателните очи биха открили в него само радостно вълнение и трепетно очакване.

Мекият утъпкан път се изниза в широк полукръг покрай гърбицата на хълма и изведнъж насреща блесна Търновград, обяян в позлатата на отмиращия ден. Ез-

⁴ Вид копринен плат, лъскав и гладък от едната страна.

гачът дръпна поводите и конят, невям също поразен от чудната гледка, вкопа копита в земята и изцивили кратко и нервно. Човекът се понадигна на стремената, сякаш се устремяваше към престолния град на българските царе, и студеното му лице се смекчи от неподправена нежност.

– Поздравявам те, мой роден град! – произнесе той високо и развълнувано. – Търновград! Люлка на козни⁵ и престъпления, но и на величие и слава!

Той скочи от коня, коленичи и целуна буците пръст покрай пътя.

– Поздравявам и тебе, моя земя! Аз малко съм стъпвал по тебе, очите и ноздрите ми малко са се радвали на твоите красоти и ухания, но нивга, нивга не съм престававал да се чувствам частица от тебе...

Изправи се отново и пак впери замечтани очи към дивния град. А той, опасан отвред от шумолящия Етър, се изправяше на възбог – горд и величествен с яките си стени и зъбери, прелестен с привидния безпорядък на натрупаните си една върху друга къщи и църкви, едновременно гързък като самоуверен воин и гиздав като млада невеста. Дълго стоя така самотният езгач, докато зад гърба му се разнесе безреден тропот. Извърна се. Към него приближаваха неколцина татарски воини. Непознатият прогони от лицето си нежността и то пак стана като от камък. Улови коня за поводите и бавно тръгна срещу новодошлите.

– Ти много ни изпревари, Светослав бег – с прикрит укор рече един от тях. – Ние щяхме... Не успя да завърши; очите му попаднаха на Търновград и от тази гледка устата му от само себе си онемя.

– Тук ще дочакаме господаря – рече онзи, когото нарекоха преди малко Светослав бег.

⁵ Интриги.

– Значи, тази е тя, моята столица – каза Чака. Опитваше се да изглежда равнодушен, но гласът му издайкически потреперваше от възбуда. – Не е лоша, никак не е лоша, кълна се в брадата на Пророка!

– Оттук ти ще властваш над цялата българска земя, господарю – произнесе в отговор Светослав с обичайната си безизразност.

– Никак не е лоша – повтори като на себе си Чака. – Ако я бях видял по-рано, може би отдавна да съм дошъл да потърся правата си.

Те бяха спрели на онова място, където преди малко Светослав бе догонен от предния отряд на татарите. Стояха и възторжено гледаха дивния граг пред себе си. Бяха четирима: Светослав, Чака и верният Чаков телохранител Бегил бег на коне, а от кочията до тях нагничаше Белослава – сестра на Светослав и първа жена в харема на Ногаевия син.

– Тодоре, погледни! – посочи с ръка Белослава. Така му рече – „Тодоре“; това име тя използваше само в мигове на възмущение, а иначе казваше като всички „Светославе“. – Сякаш виждам нашата къща!

Светослав замълча. Нито отговори, нито сподели възмущението ѝ. Винаги подозрителният Бегил бег му хвърли бърз изпитателен поглед, но не можеше да прочете нищо върху светлото му лице.

Чака откъсна поглед от крепостта и помръдна нервно. Той беше около четирисетгодишен, възмущък, с широко скулесто лице и тесни жестоки очи. Разплато дебел доскоро, в последния месец той бе смъкнал доста от мазнините си и сега пепелявата му кожа падаше на провиснали гънки от бузите към гърдите.

– Ще властвам, казваш – обърна се той към Светослав. – Но чини ми се, че това няма да е тъй лесно.

Люде, които обитават такъв град, надали ще приемат един цар наспроти⁶ волята си...

– Грижите ти са напразни, зетко – сви рамене Светослав. – Този град се владее от боляри, а знаеш, българските боляри нямат онази гордост, която им приписваш. Пък и нали получихме вест? Съветът на болярите е признал господството ти и престолът те очаква.

– Хм, болярите – изсумтя Чака. – Ти повече ги познаваш, търновградските боляри. Какъв съвет ще ми дадеш за тях?

– Те са алчни и страхливи. И затова онзи, който очаква от тях вяроност и подчинение, трябва само да подклажда страха в сърцата им и да подхранва алчността им. Започни с второто. Обяви, че ще запазиш сановете и имотите им и щедро им подхвърли по някоя шепя златици. Бъди спокоен, зетко. От днес ти можеш разточително да раздаваш златото си, защото... вместо него ще разполагаш с цялата хазна... И тъй, започни с алчността. А по-нататък, когато се случи някое провинение, смажи го с жестокост. Страхът ще направи останалото.

Чака размисли върху думите му, после мълчаливо смушка коня си и продължи към града. След него се люшна цялата колона – кочиите, обозните талиги, дългата върволица на войската. Единствен Светослав остана на мястото си. Въпреки тропота на стотиците копита, острият му слух долови как Бегил бег каза на Чака:

– Не ми харесва този твой шурей, господарю. Има някаква лоша мисъл зад покорството му. Мисля си... Мисля си, не ще ли създадем този тъй желан страх сред търновградските боляри, ако на бърза ръка отрежем главата на Светослав?

Той изчака част от колоната да се изниже покрай него и когато се появи втора кочия, не по-малко богата

⁶Против.

от Белославината, кимна на коларя да свърне настрана. Перденцето на кочията се отмести и в прозореца се появи едно бледо, красиво лице.

– Ефросино – каза Светослав, – погледни!

Жената проследи движението му и слисана и очарована, притисна ръка до устните си.

– Божичко! Ти винаги си ми разказвал с най-пищни слова за твоя Търновград, но можела ли съм да предпологам, че...

Той ѝ помогна да слезе и десницата му обгърна крехките ѝ рамене.

– Това е Търновград, Ефросино. Ако не съм ти го описал, както подобава, то е защото в устата ми на воин не са се намерили достатъчно силни и красиви думи. Търновград! – повтори той. – Тук ще намерим онова щастие, което ти обещах, когато те помолих да станеш моя жена, Ефросино. – Очите му се присвиха, сякаш гледаха в бъдното. – Ще го намерим! Каквато и да е цената за него...

Жената потръпна и полека извърна очи към съпруга си.

– Какво значат думите ти, Светославе?

Той направи усилие да се отърси от слабостта си и да възвърне хладнокръвната си разсъдливост. После каза неопределено:

– Глупак е онзи, който мисли, че щастие се дарява от всевишния. Щастие се извоюва. И в това е неговата сладост.

– Плашиш ме, Светославе – рече Ефросина, след като премисли думите му. – Ти си скрит човек, не даваш никак да надзърне в душата ти. Дори аз, твоята съпруга пред бога и хората, никога не мога да достигна до същината на мислите и кроежите ти. Какво искаше да кажеш сега? Какво означаваха думите ти за „цената“ и „извоюването“? За какво трябва първа да воюваме?

Богатството ни е достатъчно, за да стигне и за деца-та, и за внуците ни. Чрез Чака и Белослава ще имаме също власт и почести. Какво ни е нужно повече?

Светослав потърси някакъв гбусмислен отговор, с който да се измъкне от въпросите ѝ. Но за добра служба не се стигна до него. Долята един ездач на запенен кон и викна отдалече:

– Последвай ме, Светослав бег! Господарят те вика.

– Какво се е случило? – попита Светослав, докато прекрчаваше към коня си и слагаше крак в стремето.

– Приближават пратеници на Търновоград. Господарят Чака иска да бъдеш при него, когато ще ги срещне.

Нека използваме времето, в което Светослав препуска към челото на колоната, за да кажем няколко думи за татарите и татаро-българските отношения в описваната епоха. Без тях може би много от събитията, за които се разказва в тази книга, ще останат тъмни и неясни.

В стари времена татаро-монголските племена са живеели в днешна Монголия и Южен Сибир. В началото на XIII век великият пълководец и организатор Чингис хан успял да издигне своя род Монгол, да подчини другите племена и след редица успешни войни да изгради една огромна империя, която се простирала от Пекин на изток до Полша на запад. През 1224 година Джуджи, синът на Чингис хан, разбил при Калка руските князе, с което започнало дългото татарско иго над Русия. Джуджи смазал също държавата на куманите и Волжка България.

След смъртта на Чингис хан империята му се разделила на четири части. Най-западната се обособила като Кипчакско ханство, познато повече под името „Златната орда“. То обхващало земите около Каспийско и Черно море и реките Волга, Дон и Днепър; при разделянето се паднало на хан Бату, втори син на Джуджи. Татаро-монголите от ханството Кипчак продължили завоевател-

ната си политика, като насочили усилията си на северо-запад към Полша и югозапад – към Балканите. Първият досег на българското царство с татарите се осъществил скоро след смъртта на Иван Асен II – през април 1242 година. Някои историци предполагат, че още тогава е възникнала някаква зависимост на България от ханството Кипчак, продължила с малки изключения (например краткото царуване на Ивайло) до края на XIII век.

В средата на века в Златната орда особено се издигнал Ногай, внук на Чингис хан и изключително способен пълководец и дипломат. Отначало военачалник на хан Берке, от 1280 година нататък (след смъртта на хан Мангу Тимур, наследник на Берке) той, без формално да се провъзгласи за хан, станал фактически господар на ханството Кипчак, а чрез него и на много съседни гържави, включително България, които били под една или друга форма зависими от ханството. Владетелите от Югоизточна Европа непрекъснато търсели начин да спечелят благоволенieto му чрез роднинство и самоунижения: византийският император Михаил Палеолог му дал за жена незаконната си дъщеря Ефросина, Георги Тертер пратил дъщеря си в харема на сина му Чака (тя била придружена от Тодор Светослав като заложник), заложник бил и Стефан, бъдещият крал Стефан Дечански, син на сръбския „свети крал“ Милутин...

В края на XIII век Ногай въздигнал за хан на Кипчак Токмай. Направил лош избор – амбициозният Токмай нямал желание да търпи опека на престарелия военачалник и между двамата започнала война. В сражението при Куганлък (край днешна Одеса) през 1299 година Ногай претърпял пълно поражение и сам паднал в боя. Тогава синът му Чака си спомнил, че има някаква власт над България, а чрез жена си се явявал и като наследник на забягналия през 1290 година във Византия цар Георги Тертер. И придружен от Светослав и хиляда конници

– толкова били останали от войските на Ногая, се отпра­вил на юг да потърси правата си. В известен смисъл бил улеснен от обстоятелствата. Смилец, поставен в 1290 година на българския престол по волята на Ногай, бил умрял предната година, а нямал преки наследници. Жена му, способната и енергична племенница на визан­тийския император Андроник II (дъщеря на неговия брат севастократора Константин), се опитала да из­рае „голяма политика“, като предложи ръката си за­едно с цялото българско царство като зестра на сръб­ския крал Милутин, който по онова време се бил развел (твърде често събитие в живота му!) с Ана, дъщеря на Георги Тертер и сестра на Светослав. Но този брак не се осъществил и престолът останал свободен. И тър­новградските боляри приели да видят на него Чака, си­нът на Ногай и правнукът на Чингис хан.

– Изслушай първо логотета – посъветва Светослав. – Познаваме го: Зубислав не е от твърдите люде и лесно превива гръб. Пък ако на болярите им е скимнало да ти противостоят (нещо, в което не вярвам), винаги ще се намери време да решим какво да предприемем.

– Прав си – рече Чака, след като помисли. И заповяда на Бегил бег:

– Повикай българите!

Той зае горда и величествена стойка, но ръцете му така издайнически потреперваха, че предпочете да ги мушне в широкия си пояс. И така дочака пратениците на Търновград.

След малко се яви Зубислав. В сравнение с последното си идване в Бахчисарай беше позастарял, но затова пък грехата му поразяваше с великолепието си – беше об­лечен в рухо от тежко тъмновиолетово сукно, об­ши­то по края със сърмена⁷ ивица, на раменете с къса мантия,

⁷ Включваща посребрени или позлатени медни жички.